

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, тарихан киска даврда ҳам ички, ҳам ташки сиёсат бобида улкан ютуқларга эришди. Шу Мустақиллик шарофати билан халқимизнинг ўтмишига, тарихига ҳолисона ёндашиш ва ҳақиқий тарихни яратиш соҳасида ҳам катта вазифалар ҳал қилинмоқда.

Президентимиз И. А. Каримов айтганидек «қуллик ва мутелик исқанжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлишдан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда!» (И. А. Каримов. «Буюқ мақсад йўлидан оғишмайлик». Тошкент, 1993, 7—8-бетлар.)

Дарҳақиқат, тарихимиз, унинг ижодкорлари бўлмиш ота-боболаримиз ўтган мустамлақачилик замонида кўп маломатларга қолди. Уларнинг тарихи бузиб кўрсатилди, ўзлари эса қораланиб тарих саҳнасининг бир қоронғу бурчагига суриб қўйилди. Шундай камситишлар халқимизнинг шўро тузуми ва коммунистик хунрезликка қарши олиб борилган 10-12 йиллик кураши тарихига ҳам тааллуқлидир. Бу курашлар, ижтимоий ва миллий озодлик ёки қаршилик ҳаракати «босмачилик» деган ҳақоратнамо бир сўз орқали бадном этилди.

Хўш, бу ҳаракат қадимдан муқаддас саналган Бухорода қандай шаклланди? Қандай намоён бўлди ва нимага эришди? Қаршилик ҳаракатига қимлар раҳбарлик қилди?.. Жаҳон инқилоби талвасаси билан ҳаракат қилаётган Россия большевизми ўз таъсир доирасини кенгайтириш ва очлик ҳалокатидан қутулишнинг ягона йўли Шарқнинг энг бой давлатларидан бири бўлган Бухоро амирлигини босиб олишда деб тушунди. Россияни Бухоро халқининг озодлиги, эрки қизиқтирмас эди. Уни Бухоро амири ва бекликлар хазиналаридаги тонналаб олтин ва бошқа бойликлари қизиқтирар эди. Натижада Шўро ҳукумати босқинчиликка тайёрлана бошлади. Аммо РСФСРнинг баъзи инсофли раҳбарлари бу хунрезликни амалга ошириш катта фожиаларга олиб келиши мумкинлигидан олдинроқ оғохлантириб, ҳатто бундай режаларнинг олдини олишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Жумладан, БМИК ва ХКСнинг Туркистон ишлари бўйича бўлим бошлиги Г. И. Бройдо 1920 йил 13 июнда Ленинга мактуб йўллаб қуйидагиларни маълум қилди. «Бизнинг айрим ҳарбий-сиёсий раҳбарларимиздан, амирликни тор-мор этиш учун бор-йўғи 2-3 полк етарли деган гапларни кўп эшитмоқдамиз. Аслида ундай эмас. Менимча амир армиясини яқсон этиш қийин эмас, аммо Қизил Армия узок муддатда давом этадиган фронтга дучор бўлади ва озодлик келтирувчи эмас, босқинчи деган номни олади. Бухоро лартизанлари эса ўз юрти мустақиллигини таъминлаш учун курашни давом эттираверадилар». Орадан сал вақт ўтгач, яъни 23 июлда эса РСФСРнинг Бухоро ишлари бўйича фавқулодда вакили А. Е. Аксельрод ҳам В. И.

Ленинга қарийб юкоридагидек мазмунда хат ёзди. Унда жумладан шундай дейилади: «...Амир армиясини тор-мор этиш ҳеч гап эмас, аммо ярмидан кўпи тоғларда яшаётган икки ярим миллионли Бухоро халқини енгил мутлако мумкин эмас...».

Лекин бу огохлантиришлар қилчани кинидан чиқаришга улгурган Кизил Армияни Бухорога ҳужумини тўхтата олмади.

1920 йил августнинг охирида Туркистон fronti қўшинлари (қўмондони М. В. Фрунзе) 25-30 минг кишилик армия билан Бухорога ҳамма томондан ҳужумга ўтди, тўплар ва аэропланлар ёрдамида шаҳар ва унинг атрофлари каттик бомбардимон қилинди. Натижада амир Олимхон шаҳарни ташлаб Шарқий Бухорога қараб кетди. 2 сентябрда шаҳар тўлик қизиллар қўлига ўтди.

28 августдан 2 сентябргача давом этган Бухоро операцияси натижасида минг-минглаб одамлар нобуд бўлди, 11 аэропланинг тинимсиз бомбардимони натижасида шаҳарнинг бешдан бир қисми ёниб, обидалар ер билан яқсон бўлди, амир хазинаси, қушбеги ва бошқа Бухоро бойларининг бойликлари таланди. Таланган амир олтинлари ва бошқа қимматбаҳо бойликлар Фрунзе қўрсатмаси билан сентябрнинг ўрталарида 14 вагонга юкланиб Москвага юборилди.

Бу воқеаларни ўз қўзи билан қўрган Турккомиссия аъзоларидан бири Г. Сафаровнинг ёзишича «Бухорога келган рус қўшинлари ва Кизил гвардиячилар энг аввало талончилик ва зўравонлик билан шугулландилар. Улар ҳаммани ва ҳамма нарсани тападиқар. Умуман, руслар Бухорони талаш учун келган эдилар» деб хотирлайди.

Ўзингиз ўйланг, босқинчиликка қайси халқ чидай олади! Албатта ор-номуси бор инсон босқинчиларга қарши қурашга қилиши муқаррар. Бухоро халқи эса шундай қурашга отланди. Бу қураш адолатли, азодлик қураши эди. У «босқинчилик» эмасди. У босқинчиларга нисбатан қаршилик ҳаракати эди. Бухородаги қаршилик ҳаракатига тахтдан маҳрум этилган Амир Олимхон, Иброҳимбек, Анвар пошшо, мулло Абдуқаҳҳор ва бошқа ватанпарварлар раҳбарлик қилдилар.

Бутун амирлик ва Бухоро жумҳурияти ҳудудидаги қаршилик ҳаракати тўғрисидаги воқеалар қўлами гоёт кенг эди. Аммо 1920 — 1924 йилларда Бухоро шаҳри атрофидаги қаршилик ҳаракати тўғрисида гапирадиган бўлсак, амир ҳокимияти ағдарилгандан сўнг Ватан озодлиги учун, айниқса, Ислоҳ ва шариат қонунларини ҳимоя қилиш учун амирликнинг барча собиқ бекликларида ва туманларида маҳаллий аҳоли ўз беклари ва қўрбошилари атрофида жипслаша бошпади.

Бухоро ва унинг атрофидаги кентларда «Халқ ҳаракати авж олди. Аввал кичик тўдалар, кейинчалик йирик қўшинлар Кизил Армияга қарши қўлига тушган нарса билан қуролланди. Уларнинг ягона шиори «Бухорони ҳимоя қилиш ва мустақилликни сақлаб қолишдан иборат эди».

1921 йилнинг бошидан бошлаб Бухоро атрофида қўрбошилар шўролар ҳукуматига қарши қураш олиб бормоқда эди: «Аъзам Ҳожи, Файзулло ва Тош Мурдамўй гуруҳи 200 дан кўпроқ киши билан эски Бухоро яқинидаги қишлоқлар — Галаосиё, Ҳаргуш туманларини ўз назоратларида сақлаб турдилар. Бозор Қўрбоши, Ота Мурод, Абдулло қўрбошилар эса 280 кишилик қўшини билан шаҳарнинг шарқий томонидаги қишлоқлар ва Баҳовуддин туманида ҳаракат қилмоқда эди. Ҳамро қўрбоши, Ражаб Камандир, Қобил Қўлоқлар бошчилигидаги ватанпарварлар эса Ромитон туманида 150 кишилик гуруҳ билан ҳаракат этмоқда эди. Қўрбоши Жўра Амин, Ҳамро Полвон, туркманлардан Чори ва Ҳожи Сардорлар 300 га яқин қўшин билан Жондор ва Қррақўл туманида ҳаракат қилмоқда эди».

Булардан ташкари Гиждувон туманида Бойкаро, Козокбой, Вангозеда Гайбулло кўрбоши ва бошқалар махаллий ахолининг озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилганлар.

Аммо шўро армияси Бухорода ўз мавқеини сақлаб қолиш мақсадида ҳамма жойда ҳам ўз айгокчиларини кишлок советлари раислари ва махаллий ревком раислари қилиб сайлаб қўйди. Улар ихтиёрида замонавий қуроллар билан қуролланган кизил аскарлар хизмат қилар эди.

1920 — 1921 йилларда Кизил Армиянинг Шарқий Бухорода қаршилик ҳаракати қучлари билан курашда бандлигидан фойдаланиб Гарбий ва Марказий Бухорода махаллий халқ ўз кўрбошилари раҳбарлигида катта натижаларни қўлга киритдилар.

«1921 йил декабрда Қарши туманида Муҳиддин Махсум ва Абдуҷаббор, Гиждувон туманида Мулло Абдулкаҳҳор қўшинлари мазкур туманларда шўро тузумини тугатдилар. Вазият ўзгариб Анвар пошшонинг Гарбий Бухорога қириши учун йўл очилгач (Қарши орқали) Бухоро халқ шўролар жумҳурияти ҳарбий вазири Абдулхамид Орипов «босмачиларга қарши» курашиш никоби билан Гиждувонда турган Мулло Каҳҳор қўшинларига қелиб қўшилди, сўнг эса Анвар пошшо штабининг фаолларидан бирига айланди».

Бу курашлар тўғайли Гарбий Бухоронинг катта қисми қаршилик ҳаракати иштирокчилари қўлига ўтди. Аммо Туркистон фронти ва Турккомиссия бу ҳолга бардош беролмай Бухорога марказдан катта ҳарбий қуч ташлади.

1922 йил март ойининг бошларида Шўро ҳокимиятининг аҳволи янада оғирлашди. Чунки Гарбий Бухоро ватанпарварлари Бухоро халқ шўролар жумҳуриятининг пойтахти эски Бухорони ҳамма томондан қамал қилиб олдилар. Хатто шаҳарнинг Қарши дарвозаси, Файзиобод, Моҳихоса ва Бухоро яқинидаги темир йўллар ватанпарварлар қўлига ўтган, қаршилик ҳаракати қучлари ҳукумат қўшинларига нисбатан қўпроқ эди.

1922 йил 5 мартда Шўролар ҳукумати Туркфронтидан қўшимча ёрдам сўраб ўз жонларини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар. 9 март куни Туркистон фронти Бухоро учун яна 12 миң кишилик қўшин ва бир неча бронепоездни юборди. Энди қучлар нисбати кизиллар томонидан қўпроқ эди. Аввал Темир йўллар, сўнг шаҳар яқинидаги қаршилик қучлари яқсбн қилинди. 9 март кечга яқин Бухоро қамали тугатилиб ватанпарварлар 10-15 чақиримга чекинишга мажбур бўлдилар. 10-11 март кунлари эса кизиллар техник ва сон жиҳатдан қўплигидан фойдаланиб Вобкент, Гиждувон ва Қарманани ишғол қилдилар. Абдукаҳҳор, Хўжа Амин, Нарзи Полвон, Бойқаролар тоғларга ва Кизилқумнинг ичкарасига яшириниб алоҳида-алоҳида курашни давом эттиришга мажбур бўлдилар.

Кизиллар Махаллий қаршилик ҳаракати иштирокчиларининг тарқоқлигидан фойдаланиб уларни алоҳида-алоҳида тугатишга қиришдилар.

Айниқса, 1922 йил ноябрь-декабрь ойларида махаллий қаршилик ҳаракати иштирокчилари катта талафот қўрдилар. Жумладан, 16 декабрь куни Зандане туманида ҳаракат қилаётган Остонча гуруҳи батамом тор-мор этилди. 26 — 27 декабрда эса Жондор атрофларида ҳаракат қилаётган Жўра Аминга тўсатдан ҳужум қилиниб унинг тўдаси ҳам яқсон қилинди, 15 киши жангда ўлди, 30 га яқини асир олинди ва Жўра Амин Варахша харобаларига яширинди. Бундай хунрезликлар Қоракўл, Ромитан, Харгўш ва Баҳовуддин туманларида ҳам амалга оширилди. Натижада фақат 1922 йил декабрида Кизил Аскарларнинг қонли ҳужумлари тўғайли Бухоро атрофларида «511 киши шахид бўлди, 127 киши асир олинди. Кизиллар эса 260 миң, 52 та тўппонча, 11 миңдан зиёд патрон, 220 от ва 1 пулемётни ўлжа қилиб олдилар» .

1923 йилдан бошлаб эса кизиллар қўлга қиритилган ютуқлардан руҳланиб махаллий

ахоли бошига янги-янги фожиаларни солдилар. Айникса, шу йилнинг июнь-июль ойларида Бухоро атрофидаги тинч ахоли катта зарар кўрди. Кизиллар тўғридан-тўғри салла ўраган барча кишини — кексами, ёшми катъи назар «босмачи» сифатида санаб уларни кийночка солдилар, от-уловларни таладилар, хатто хотин-кизларни зўрлаш холлари ҳам содир бўлди. Бу хол айникса кўлга тушган кўрбоши ва «босмачиларнинг оналари, хотинлари, кизлари, опалари ва сингилларига нисбатан амалга оширилди. Гиждувон тумани Араблар кишлогига истикомат қилган 91 ёшли Маъруф бобо (1992 йил майда оламдан ўтган)нинг гувоҳлик беришича «айрим кишилар бу шармандаликларга чидай олмасдан халқдан турли йўллар билан яширинишга ҳаракат қиларди. Уларнинг кўпчилиги турли томонларга бош олиб кетди, ўзларини сувга, оловга ташлаганлар ҳам бор эди».

Кизиллар ўз она ерини химоя қилаётган кучларга шафкатсизларча муносабатда бўлдилар. Жумладан, 1 июндан бошлаб Гиждувон туманида ҳаракат қилиб турган кўрбоши Бойқаронинг 86 йигитига тўсатдан ҳужум қилиб уни Кизилқумга суриб ташладилар, жанглар туфайли 30 га яқин киши нобуд бўлди.

«1923 йил июль ойининг бошларида эса Хўжазаффарон ҳудудида жон сақлаган Хамро Полвон гуруҳига қарши махфий ҳужум тайёрланди. Қумлик ва саксовуллар орасида яширинган Хамро Полвон гуруҳини топишда аэропланлар ишлатилди. 14 июлдаги тўқнашув натижасида бу гуруҳ батамом тор-мор этилди, жанг майдонида 30 киши шаҳид бўлди, 50 дан ортиқ киши яраланиб асирга тушди. Кизиллар 45 от, 21 митик, 17 тўппонча ва 1000 дан ортиқ патронни ўлжа олдилар. Жангда Хамро Полвон ва унинг 2 кўрбошиси ҳам ҳалок бўлди» .

Аммо Гарбий ва Шимоли Шаркий Бухорода озодлик кучлари ҳамон курашни давом эттирмоқда эди. Бу воқеалардан хабардор бўлган Олимхон ўз яқинларидан Турсун хўжа ва Латиф Девонбегини совга-саломлар билан Мулло Каххор ҳузурига юборди, уларнинг келиши қаршилиқ ҳаракатини янада руҳлантирди. Сабаби — авом халқ Амирга, озодлик ва мустақилликка ишонар эди.

Аммо босқинчилар янги кучлар ва қуроллар билан кучлантирилиб, мадорсиз, заиф қуролланган маҳаллий кучларга кетма-кет зарба бермоқда эди.

Фақат 1924 йилнинг дастлабки 3 ойида кизиллар билан олишувда «16 та кўрбоши, 341 оддий жангчи ҳалок бўлди, 2 кўрбоши, 97 оддий жангчи яраланди, 8 кўрбоши, 127 оддий жангчи асир олинди. Кизиллар кўп миқдорда (400 га яқин милтик) ўлжа олдилар».

Биз кизил аскарларни доим ҳалоскор, йўқсулларнинг дўсти сифатида ўргандик. Аслида бундай эмасди. Кизил аскарларнинг қирдикорларидан ва уларнинг гайридин эканликларидан газабланган ахоли ўлган ёки асир тушган кўрбошилар ўрнига янги, халқ ичида обрўга эга бўлганларни ўз раҳбари сифатида сайлаб кўяр эди. Шундай воқеалардан бири 1924 йил май ойида Харгўш (Вобкент ва Галаосиё ўртасида) кишлогига содир бўлди. Чилибоев деган кишининг тўйига тўпланган халқ тўй охирида катта митинг қилиб «Совет ҳукумати уларнинг ҳолидан хабар олмаётганлиги, кизилларнинг бебошларча талашларини олдини олиш учун Тош Мурдашуйни ўзларининг кўрбошиси этиб тайинлайдилар. Йигилиш протоколига 2000 киши бармоқ босиб тасдиқлайди» .

Бундан хабар топган Шўро ҳукумати Харгўш, Галаосиё, Вобкент ва Гиждувон ту-манларида «босмачиликни тугатиш» режасини ишлаб чиқди. 16 июнь куни кизил аскарлар Харгўшга етиб келади, улар аввал Хофиз Хожи гуруҳини топиб тор-мор этадилар. Жангда Хофиз Хожи шаҳид бўлади, кизиллар унинг гавдасини топиб олиб

бошини кесиб оладилар, унинг хакикатдан ўлганлигини исботловчи далил сифатида каллани Бухорога жўнатадилар. Ха, бундай воқеаларнинг «ижодкори» кизиллар эди. Хукумат айгокчилари 4 кундан кейин Харгўш ва Галаосиё оралигида кўрбошилардан Саид Биринчи, Хомид Юзбоши ва Тош мурдашуй гурухларининг яширинган жойларини хам аниқладилар. Гарчанд улар кўлга тушмаса-да, бутун моли дунёси бир неча аравага юкланиб Бухорога олиб келинди. 1924 йил 22 июнь куни кизиллар Харгўшдан Галаосиёга кела туриб тўсатдан Аъзам Хўжа кўшинларига дуч келдилар. Икки соатлик тенгсиз жангда Хўжа кўшинлари мағлубиятга учради. Ўзи эса Гиждувонга караб кочди. Кўрбошининг уйи тинтув килинганда унинг уйидан «олтин билан безатилган зархал тасма (пояс), 1 дона кумуш тасма, учта амирлик олтин ордени (Олимхон амирлик учун хизматлари эвазига берган бўлса керак), 3 та Эроннинг кумуш ордени, 2 та амирлик кумуш ордени, 18 дона амирнинг олтин тангаси ва бошқа мол-мулки тўлик мусодара килинди» .

Шундай килиб фақат июнь-июль ойларида «Бухоро билан чегарадош аҳоли кентлари ва кишлокларида 420 киши Кизил Армиянинг қурбони бўлди, шундан 40 нафари кўрбоши эди» .

Худди шу кезларда Москва Ўрта Осиёда катта сиёсий игвогарликка, яъни давлат чегараланишини ўтказиб, ўлкани таксимлаб ташлашга тайёргарлик кўрмоқда эди. Аслида эса яхлит иктисодий муҳит, тил, маданият ва динга эга бўлган халқларни таксимлаб ташлашга киришилди. Бу сиёсий игвогарликдан кўзланган асосий мақсад яхлит Туркистон, Бухоро ва Хоразмни бир неча бўлақларга парчалаб, кучларни бўлиб юборишдан иборат эди. Ўрта Осиёда қаршилик ҳаракатини батамом йўқотмасдан туриб юқоридаги вазифани хал қилиш мумкин эмас эди.

Туркистон фронти кўшинлари Ўрта Осиёда «осойишталик ўрнатиш» мақсадида 1924 йилнинг июль-ноябрь ойларида яна бир қанча хунрезликларни амалга оширди. Кизиллар замонавий армия ва техникага суяниб Шаркий Бухорода Иброҳимбек, Гарбий Бухорода эса Ислом лашқари Мулло Абдуқаххор ва бошқа катта-кичик гурухларни асосан тугатиб, сунъий равишда, қонли террор йўли билан «тинчлик» ўрнатди. Умуман ЎзССР тузилгунча ўлка мустақиллиги учун курашларда 1500 киши шаҳид бўлди ва 640 киши асирга олинди. Ҳаммасидан ошиб тушгани шу бўлдики, қилич ёрдамида ўтказилган миллий давлат чегараланишидан сўнг жумҳурият ҳукумати собиқ қаршилик ҳаракати иштирокчиларига ўзига хос авф эълон қилди. Яъни ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш олиб бориб қон тўққан кишилар гўё «қилмишлари» учун авф этилди! Аслида, минглаб йиллар давомида тинч ва мустақил ўлкани забт этган босқинчилар, минглаб аҳолининг ёстигини қуритган жиноятчилар қолиб сифатида ўлкада мустақамланиб олдилар.

Умар РАШИДОВ